

Света Луић

НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У СРПСКОЈ ПРОЗИ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

Подстакнут чланком др Милоша И. Бандића „Проза седамдесетих година (Неки моменти и тенденције развоја)“, објављеним у часопису „Повеља октобра“, бр. 1 за 1981. годину настављам разговор о овој актуелној теми, указујући на још неке моменте и тенденције у српској прози током протекле деценије.

Симптоматични оквир апстрактности и неутрализма, у коме се годинама кретала чак главнина српске прозе, поклапа се у ствари са социјалистичким естетизмом. То једна од тачака укрштаја међу ствараоцима иначе уметнички најразличитије оријентисаним. Они имају, дакле, заједнички „отворен“ однос према естетизму и нагињу некој од његових варијаната, и онда када не падају у крајност.

Поетика естетизма се наша на удару још током шездесетих година, али се права битка с њим одвија у протеклој деценији. У том кругу ја учувам и нове тенденције. Али, уместо да говорим о општим појавама, токовима и струјама, остаћу у сфери тзв. приповедачке прозе и романа. Још уже, узећу само четири примера, четири књиге које сматрам уједно карактеристичним за те нове тенденције, а такође и уметнички највреднијим. То су дела стваралаца углавном недовољно познатих и у својој средини, немоли шире. Неко је рекао (није написао!) за њих да су **атипични писци**. Има још таквих, и најлакше бих представио све њих заједно ако бих рекао да они не би умрли од глади ако не би објављивали прозу, можда и не живе од прозе него од других послова које успешно обављају. На тој „шљивовој“ тачки учува се једна законита корелација о којој ја заправо и хоћу да говорим.

* * *

МИЛОРАД ПАВИЋ је професор Универзитета у Новом Саду, угледан стручњак за српску књижевност барока и классицизма, најбољи данашњи познавалац поезије Војислава Илића, самосвојан интелектуални песник и преводилац Јевгенија Оњегина на српски језик.

У Павићевој прози **Гвоздена завеса** (1973) доиста има нешто изазовно, али у сасвим неочекиваном смислу, Његов »кључ« и поступак изгледају близу намети, толико једноставни је питање откуд се нико од нас није раније сетио да их примени. Али — чега се све требало сетити?!?

Сажећу сложен Павићев посао у две тачке. Прво, Павић је изградио један умногоне нов однос према овом историјском терену на коме живимо, према терену српском и балканском. За Павића је он непрекидно испуњен не само смењом оурних политичких и војних догађаја (као што се најчешће мислило и мисли дан-данас), већ и религијама, идеологијама, менталитетима, укореењеним навикама, трајним предрасудама... Павић овај наш терен види као историјски, културни терен и видовито га, у знаку те целине, дочарава.

Друго, Павићев поступак иде против приземно схваћеног здравог разума, али не и против реалистичке конкретности; његов реализам дигнут је на виши степен интелектуалног реализма, комплекснијег, изведеног у сплету сна и јаве и најчешће симболистички наглашеног.

Павићева књига долази у модерну „учену прозу“. У њој је убедљиво дата своја и својска визија ствари. Ако Павић настави посао који је као прозни писац зачео, писаће целог живота **Гвоздену завесу**. До сада је у истом духу објавио још три књиге: **Коњи светог Марка** (1976), **Руски хрт** (1979) и **Београдске приче** (1981).

Павић је користио грађу која би остала сама по себи апартна да није, пре свега изабрана мајсторски, а затим развијала до максимума. Разврстаћу тај материјал условно да би се видела његова разноврност и проценила његова инспиративност:

1. животи неких писаца старије наше књижевности и других значајних историјских личности — од св. Саве, преко Рубера Бошковића, Константина Михајловића из Островице до 1. августа Венцловића и др.;

2. бизарни људи и догађаји из далеке прошлости, као својеврсне историјске фусноте, доступне пажљивим истраживачима архива и старих докумената — нпр. Андрија Хрс, Станислав Спуд, Херцеговац — руски дипломат, Кувеља Грк, фра Радич Чихорвић, његов синовац Радеча или Миљко, и тако даље све до нашег доба;

3. неке хагиографије или чак историјске мистификације, анегдоте и приче које круже међу стручњацима, у њиховом кругу, и као творевине усмене књижевности мењају се, обнављају, трају — а таквих можда има понајвише у **Гвозденој завеси**...

Не испитујући шта је цитат, шта слободна варијација или чак чист производ стваралачког мишљења Павићевог, подједнако се верује свим његовим изворима. То сведочи о резултату далеко већем (и друкчијем) но што га постиже смисао историчара за реконструкцију прошлости, уопште историје. Павић успева да створи једну посебну реалност. Најкраће речено, јарки животи детаљи, снови, омашке, кобне случајности, који заједно сачињавају један пол Павићеве прозе, суочени су, штавише адекватно сплетени са другим полом на коме се налазе велике идеологије овога света: православније, католичанство, ислам.

Језик је углавном прозни, »нормалан и регуларан«, како каже Шкловски, наглашено објективан, прецизан, изнад свега функционалан. Њиме смо, најкраћим путем, уведени у дубљу реалност **Гвоздене завесе** која има више слојева:

1. **Конкретна реалност**, било да је реч о прошлости, садашњости или будућности, претежно дата сажетом, јасном скицом;

2. **проширење** те примарне реалности сном, маштом, укра-тко метафором, али која је третирана као примарна реалност, «приземљена», деметафорисана;

3. **историјска вертикала** — спајање временских димен-зија, обично све три, једном причом која тече све време и реникарнира се као и њени јунаци;

4. **просторно увећавање** примарне реалности, као у спира-ли: Србија, Балкан, Русија, Азија;

5. **реалност симбола** митолошких, религиозних, математи-чких, филозофских, која неосетно, дубоко органски израста на фону успостављених претходних реалности, а по правилу је она само њихово друго лице;

6. **интимни симболи**, најчешће еротски, психоаналитички релевантни (напр. дојке), сучељени са „великим“ симболима, у завршном контрапункту Павићеве прозе.

Гвоздена завеса је много више од збирке приповедака. Она је ношена јединственом визијом, подједнако исказаном у већини текстова.

*
* * *

За **ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА** се зна ван Београда и Србије као за једног од најдинамичнијих филмских редитеља. Мање је позната његова активност филмског критичара и по-лемичара, затим есејисте. Међутим, централна тачка његовог стваралаштва је проза, коју објављује без већег одјека го-тово две деценије. И филмови му представљају еквивалент ње-гових преокупација и афинитета прозног писца, што се нај-ређе помиње. Досад је објавио следеће књиге: приповетке **Кривудава река** (1963), **Две вечери у јесен** (1967), **Ветар у су-вој трави** (1976) и романи **Лутке** (1965) и **Каин и Авељ** (1971).

Али, постоји још једна књига која је не само најмар-кантнија у досадашњем Павловићевом прозном стваралаштву, већ уједно улази међу новаторске књиге које обележавају ову осму деценију.

Збирком приповедака **Циганско гробље** (1972) Павловић је наставио линију која се већ може назвати главном у ње-говом прозном стварању. Крећући се у познатој средини, ме-ђу људима и проблемима који га трајно опседају, Павло-вић овога пута коначно надилази свој натурализам. Али тиме из средишта његове прозе није нестала људска невоља шта-више, наметнула се убедљивије но раније. Широм **Циганског гробља** људи су на дну живота, у блату, погани, крви и зло-чину — било то дословно или симболично, а код Павловића је најчешће обоје заједно. На тој нули људскости они се сада много јаче упињу да појме зашто је све то тако како је-сте. Кад се такво стање убедљиво прикаже, као што Павло-вићу полази за руком, учињено је доста. Али он иде даље: јунаци се пате, ломатају се лево и десно, лупају главом у зид, батргају се (иако најчешће не знају излаза), хоће не-што, да освоје неки смисао, да живот кроз њих, значи: без њих, не би пролазио тек онако, узалуд.

Павловићев човек се усправља, у најпозитивнијем значењу речи — то је заједничка црта већине проза у **Циганском гробљу**. Но, психолошка зрелост не би толико значила да није доказана и остварена изразом који је Павловић, први пут у својој еволуцији, овде максимално неговао — од скло-па приповетке до реченице и до вредности речи у реченици.

Приповеткама **Циганског гробља** аутор захвата своју па-ланку Врановац; забито, затворено, провинцијско место по-стаје на махове прави пакао. Директно су први поратни вра-новачки дани сразмерно мало присутни. Сликом у ретроспе-кцији, смислом незаобилазни, опет се рат и револуција ја-

ПРЕГЛЕД
ОКТОБРА

вљају као одсудан фактор људских судбина. Њихов вихор је при том измешан са старом прашином, традиционалним блатом и јелом провинције „као такве“, паланке као стања духа, као оживљања људи ништавним мерама и аршинима свих ствари. Хоризонтала и вертикала — јунаци су трагично разапети, на крст; утолико су веће, помамније и драматичније њихове побуне и дрзности. Укратко, **Циганским гробљем** доминира пуноћа и конкретност, који одликују најбољу прозу у једној од њених великих токова.

Живојина Павловића више не вуче грађа, потреба за исповедањем или како се све не назива рано стваралаштво многог прозног писца. Додуше, без нападности, не истичући себе у први план — и вероватно у тој мери убедљивије — Живојин Павловић у **Циганском гробљу** зрело држи konce и води игру.

Неке прозе, са »Чвакином из црваре« на челу, обелодањују једну сјајну могућност која се код Павловића досад једва могла наслутити. Атмосферу »типичне« паланке — у коју је Врановац нужно упао са својим житељима кад су се слегла ратна и револуционарна узбуђења и немири — он слика мирно, на махове меланхолично, никад сентиментално и кичерски... И онда, на том ниче најчистије лирско ткање чудне везе између »божјег човека«, сиротана Чвакина из црваре, и екстравагантне госпођице из врановачке боље куће, која чак има сопствени бели шип. Лиричност извире из самог срца приче, а да ниједном није директно изречена!

Имплицитним лиризмом Павловић превазилази најбоље одлике раније своје прозе, које су дошле до изражаја у поменутих приповеткама из **Кривудава реке**, у деловима романа **Лутке**, у композицији и лику главног јунака **Каина и Авеља**. »Чвакин из црваре«, затим још неке приповетке из **Циганског гробља**, као што су »Питање«, »Фарма за фазане«, »Зеисс-Икон« и »Белисимо, белиссимо«, долазе у најзначајнија остварења послератне српске приповедачке прозе. Њима се придружују и повести из најновије књиге **Ветар у својој трави**, нарочито »Опклада«.

* * *

ПАВЛЕ УГРИНОВ је књижевни псеудоним Василија Поповића, позоришног и телевизијског редитеља, једног од оснивача Атељеа 212 и дугогодишњег уредника драмске редакције ТВ Београд. За њега се као за прозног писца и романијера — изван најужег круга специјалиста у Београду и Новом Саду — чуло тек недавно, после НИИ-ове награде коју је добио ове године за роман **Задат живот** (1979.) Међутим, он је у књижевност ушао пре 25 година, поемом **Бачка заповка** (1955). Затим је уследила серија прозних књига. Прве од њих, роман **Одлазак** (1957) и збирке новела **Копно** (1959) и **Исходште** (1963), прожете су кафкијанском атмосфером: кривца, без кривца, страх, злочин. Делују аутентично, вероватно и стога што је писац умео да поуке из једне интензивне лектире повеже са посматрањем живота у сопственој средини, у Војводини током рата и окупације, задржавајући став објективан готово до безличности.

Прозом **Елементи** (1968) начињен је заокрет, знатан али логичан, већ најављен романом **Врт** (1967). Извршио је Угринов редукацију непосредне стварности; као што апстрактни сликари поступају са фигурама и нарацијом, изоставио је јунаке и причање приче, дошао на доњу границу теме. Највише охрабрен искуством новог романа, односно антиромана, позабавио се детаљним описом предмета у једном усамљени-

чком микрокосмосу. Посао писца је да неутралном дескрипцијом поново, голим речима, направи ствари. Срећом, Угринов је задржао извесну лиричност која ће га сачувати од крајњег »шозизма« и у следећим његовим књигама: **Сензације** (1970), **Домаја** (1971), **Речник елемената** (1972). Остао је, међутим, и без читалаца и без критике, додуше у једно време које није било наклоњено ни конвенционалним књигама; заузврат, мајсторски је овладао прозном техником.

У ново, прекретно дело **Фасцинације** (1976), настало очигледно после невеселог свођења рачуна, могао је да убади све стечено знање и умење. Настала је модерна, али значењем далеко испуњенија, конкретнија целина — о бурном сазревању у још бурније време, од почетка тридесетих година до рата и до прве ноћи у слободи у јесен 1944. године.

У средишту је једно субјективно искуство, али реално, дечак, бак, интелектуалчић и цела његова генерација у једном неименованом војвођанском граду (који, уосталом, није тешко, али није ни важно препознати). Тече време, дакле, хронолошком линијом, и описује се оно чиме је тај дечарац, затим младић у средишту **Фасцинација** био фасциниран, засењен, очаран и зачаран: 1931. године кад му је 5 година, па '33, '35, '37, '38 и редом сваке до поткрај године 1944.

Свака фасцинација је грозд слика или јарка сцена, ситуација, стање. Сlike, наизглед набацане, сређују се не хронолошки, већ јаком драматургијом, са поентом на крајњем питању: због чега да живим? како да живим? како да изградим своју личност? И поента је крајње заоштрена, на самом завршетку **Фасцинација** у првој ноћи по ослобођењу града, када треба извршити одлуку: стрељати Немца суграђанина који, по најинтимнијем убеђењу младића — главног јунака, није крив, није непријатељ и издајник. Ту се, по логици ствари, резом прекидају фасцинације, а почиње непатворен, изворан живот.

Интересантно је како се у осмишљеној целини успешно распоређују сви »елементи« и »сензације« из претходних списатељских авантура Павла Угринова: деда, баба, смрт у породици, школа, еротска искуства, па политичка одређивања и сучељавања са дотле најприснијим људима, први сусрети са смрћу у рату, илегалство, скојеvsка организација, радна служба, колаборанти. Без обзира на то што би у традиционалном роману коцкице биле друкчије поређане, **Фасцинације** су — са свим својим новинама, чак и као пионирско дело у српској књижевности, — књига доступна, лако читљива, привлачна.

* * *

Не могу да мимоиђем ни **ДАНИЛА КИША**, са његовом књигом **Гробница за Бориса Давидовича** (1976), мада у неку руку он нема везе са тројицом претходних писаца и интелектуалаца. Књигу је међутим штампао у Загребу, награду добио у Лукодолу, прославио се у Паризу и Ници (и у Америци, ако хоћемо у римама). У Београду, кад се смирила намештена гужва око књижевних »позајмица«, ипак — из привидно формалних а у ствари из конформистичких разлога — **Гробница** ... није уврштена у педесет српских романа, него младалачко дело **Башта, пепео** (1965). Према томе, по изреци да нико није пророк у свом селу, биће да је и Кишу место међу атипичним српским писцима; разлика је само у томе што њега не треба представљати; за толико је познат.

Отуд само неколико напомена о **Гробници**. Пре свега, то је модеран роман, кохерентна целина у 7 поглавља, »јединствена повест« до те мере да се држи природније и боље него они романи који почивају само на узбудљивој фабули или на главном јунаку.

ПОВЕСТА
ОК ГОВРА

Отуд само неколико напомена о **Гробници**. Пре свега, то је модеран роман, кохерентна целина у 7 поглавља, »јединствена повест« до те мере да се држи природније и боље него они романи који почивају само на узбудљивој фабули или на главном јунаку.

Починимо од аутора, приповедача (наратора), кога Киш поставља као преводиоца, транслатора, посредника, скупљача докумената. Позиција му је чак нижа него у већини модерних интелектуално-есејистичких проза. Он није свезналица, није бог као аутор класичног романа; наступа као смртан божији створ, успостављајући однос између субјективног и објективног, али главни урок не зна — управо ту је корен велике убедљивости и ефективности његовог места у књизи. Потврђује се документарни карактер онога о чему је у **Гробници** реч. Писац — приповедач посредује у мноштву факата, крећући се између ироније и патетике, бирајући, одбацујући, сабијајући, компоњујући чињеничну грађу у сваком случају.

Он ради пред нама, на наше очи пушта да се ствари међусобно склапају у једну готово оклопљену целину. Тема судбине писца чак постаје релевантна за **Гробницу** у целини; или, ако не толико, оно бар приповедач је ту, меша се, и најважније је при том што даје проверена, културноисторијска објашњења извесних појава, стања и личности, о којима иначе иронично говори; као да га заиста »нису занимале тзв. чињенице нити тзв. карактери, него те условности и њихово логично функционисање«. Приповедач и, шире, писац користи срећне случајности и подударности »које наводе на божи удео у стваралаштву«. Било како било, поука последњег поглавља гласи — да нису довољни само велики тестиси за сање.

На путу ка целини, једна доминанта се пење од првог поглавља повести даље, достиже врхунац у четвртоме, у тексту »Магијско кружење карата«, распрскава се; онда се шири у »Гробници за Бориса Давидовича«, петом поглављу по коме цела књига носи име; даље је повест све више сведена, све ужа, док не дође поента. На том путу везују се и многим концима проичу јунаци и њихова околина. Сама збивања су у истом циљу ограничена на неколико битних елемената који се из поглавља у поглавље понављају, што је нужно да би се боље дочарао живот као кавез са решеткама, као крајњи апсурд. Понављају се мрачне авантуре и злочини, дело безимене и безличне силе стаљинизма, која доноси пропаст свима подједнако, међући без милости огромним својим жрвњем. Даље, у затвору или у логору се обавезно набу достављачи и иследници; мучења су перфидна, невероватна, неописива; непрекидно и обавезно се изнуђују бесмислена, апсурдна признања; доушњиштво царује; нарочито страдају Јевреји...

У Кишевој **Гробници** се лагано, корак по корак ступа у стварност логора; тако се из мале, узгредне опаске у фусноти прелази међу лопове и коцкаре, и из те перспективе шири и разграђава слика затвора. Интервенише случај у који је смештен усуд, фатум, као код Љермонтова (у **Јунаку нашег доба**) или код Пиљњака (у приповеци **Штос у живот**). Развија се једна од централних сцена у књизи...

Цинизам избија из поенте о доктору Таубеу; атмосфера — не само **Записа из мртвог дома** већ **Злочина и казне** — кулминира у **Гробници** током борбе Бориса Давидовича за биографију, борбе у којој највеће душевне муке не изазивају мисли о самом исходу физичког живота толико колико измишљене формулације, лажне речи, које ће записане остати и претворити се у једину истину о целом животу, Борисовом и свих стаљинистичких робијаша. У тој перспективи готово безвредна постаје одлука да се човек не преда злу. Апсурдом се све поравнава, постаје свеједно, ништавно. Ни

интелектуалним отпором, некмоли физичким, не може се про-
бити обруч силнога зла. Уопште, једино још преостаје да се
наслиска његова визија.

Киш је изнутра, имплицитном тенденциозношћу истерао
до краја једно значајно остварење модерне ангажоване књи-
жевности. »Узвишени стил« се користи од прве реченице, до-
следно, скроз, са полетом који слободно улази у највеће ри-
зике и најчешће их изванредно пребробује, у најлепшој тра-
дицији европских јеврејских писаца као што су Бабел и Бру-
но Шулц, са продором чак до Библије и њених жанрова. Бри-
љантна хроника епохе стаљинизма исписана је у књизи **Гро-
бница за Бориса Давидовича**, као да није дело југословенског
аутора, који готово редовно остаје нераван и недоречен, а
опет, исписана је великим, надмоћним, »нашким«, југосло-
венским, превасходно политичким разумевањем и третманом
целе проблематике.

Гробницу је створио модеран интелектуалац, есејист, пре-
водилац са мабарског и француског, познавалац авангардне
европске књижевности, који је могао бити научник да је хтео,
и који у сваком случају надмоћно рукује оним што се назива
»фацион« а да не угуши »фацион«. Створио ју је са свим
оним што је научио у свом претходном раду, али раскидајући
са њим доста радикално, поготову са последњим апстрактним
романом, односно антироманом **Пешчаник** (1973).

ПОРБА
ОК ПОБРА

* * *

У домаћим оквирима, како показују наведени примери,
естетизам — који је и раније био порицан — тек у протеклој
деценији је позитивно превазиђен, на делу, неким напорима и
остварењима попут ових које сам само донеке прокоментари-
сао. То нису раније могле да учине антитезе, каква је био
на пример натурализам у прози млађе генерације, јер је он
био такође једна апстрактна стилизација.

Заједничка одлика наведених књига, које су уједно ме-
ђу најзначајнијима у протеклој деценији, јесте синтетичност,
почевши од избора жанра. Жанровски, оне су хибридне, чи-
тави романи сабијени у обим повести и већих приповедака,
или приповетке које сажимају грађу целих традиционалних
романа, а поготову грађу нових антиромана.

Текстови ових књига дело су модерних интелектуалаца
који се не ослањају на здрав разум и голо опажање. Као
људи своје епохе, учени и паметни, они примењују нормалан
сгактан поступак везујући своју прозу за чињенице које
истражују сами или уз помоћ других истраживача, развија-
јући доказе, извлачећи закључке, градећи рационалне син-
тезе. Али имагинација и уметнички чин тиме нису негира-
ни — напротив. Свака од ових књига је једна варијанта до-
кументарне прозе, а настале су већином пре тога тренда у
свету и код нас или упоредо са њим.

То је посебна потврда ваљаности овакве оријентације и
високих стваралачких способности ових писаца, који уносе
велике новине у српску прозу.